

Оксана ФУРМАН, Марія ДІДОРА, Уляна ХРИСТИНІЮК

СОЦІАЛЬНІ НОРМИ ЯК ПСИХОКУЛЬТУРНИЙ ФАКТОР ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Oksana FURMAN, Mariya DIDORA, Uliana KHRYSTYNIUK

SOCIAL NORMS AS A PSYCHOCULTURAL FACTOR OF PERSONALITY'S LIFE ACTIVITY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.179>

УДК: 159.923.2 : 316.61

Постановка проблеми. Будь-яке суспільство має вельми неоднорідну структуру, тому що утворюється з різних груп та особистостей, наділених своїми специфічними інтересами, запитамі і потребами, які здебільшого не збігаються, не повністю гармонують між собою. Воно нормально функціонує лише тоді, коли громадяни зважають на інтереси всіх верств й відбувається певне обмеження власних особистих запитів заради досягнення соціального компромісу. Адже люди як суспільні істоти, виконуючи громадянські функції і ролі, не можуть весь час діяти, виходячи лише зі своїх біологічних потреб чи егоїстичних намірів, цінностей.

Відомо, що соціальним відносинам притаманна така важлива ознака, як *нормативність*. Вона – наслідок *психокультурного розвитку суспільства* [15], що поступово утворювалась як система *соціальних норм*. Саме в нормах закріплено той тип поведінки, який гарантує найоптимальніший результат повсякденної взаємодії людини як особистості з навколишніми. У цьому контексті слушно погодитися з Протагором, котрий повчав, що природа не знає норм і завдячує людині їх запровадженню як найістотніших здобутків. Саме “інститути й угоди були тим [фактором],

що підняло людину над дикістю” [12, т. 1, с. 82].

Метою соціальних норм є досягнення злагоженості в міжсуб’єктних стосунках, отримання суспільного компромісу. Соціальне регулювання, яке здійснюється за допомогою цих норм, це засаднича умова повноцінної життєдіяльності етнічно чи національно зорганізованого соціуму. У зв’язку з цим цивілізація виробила безліч різних приписів і правил, якими люди керуються у своєму психокультурному повсякденні. Окрім того, у якому б аспекті не розглядалася професійна свідомість людини як особистості – культурному, моральному, духовному тощо, соціальні норми, їх наслідування і творення відіграють надзвичайно важливу роль у її діловому та особистому житті.

Соціальні норми є важливим психокультурним фактором людської ковітальності, що науково обґрунтовується новітньою інтегральною дисципліною “психокультура”. Це – “...синтетичний напрямок гармонійної єдності знань чотирьох суспільно-гуманітарних наук – психології, соціології, культурології і методології”. При цьому систематизація раніше здобутих знань, сформованих умінь, відпрацьованих норм і прийнятних вартостей здійснюється на

мікросоціальному рівні пізнавальної творчості, що сприяє розвитку в кожній особистості глобального світогляду та внутрішньої культури, критичного і творчого мислення, рефлексії ефективності і прогностичності професійної роботи. Конкретно-ситуативне втілення аналізована психокультура знаходить у: а) сукупності освоєних людьми певної культури способів життя, які передаються від покоління до покоління у вигляді ритуалів, традицій, звичаїв, матеріального успадкування, стилю поведінки і спілкування; б) наборі вітапсихічно запрограмованих реакцій і дій, котрі привласненні народним загалом не лише для того, щоб пристосуватись і вижити у повсякденні проблемного соціалізованого середовища, а й творити культуру, облагороджувати довкілля, удосконалювати духовний світ групового “Ми” та індивідуального “Я”; в) інваріантах програмово-сміслового забезпечення перебігу свідомості – суспільної, групової, індивідуальної, котрі у взаємодоповненні утворюють своєрідний невидимий фільтр ментального світосприйняття і світорозуміння” [15; 17, с. 221, 222]. Термін “психокультура” уведений в науковий обіг у 2001 році А.В. Фурманом [15]. Основним процесом, який характеризує психокультуру є відтворення її норм і нормативів у постійно відновлюваній соціальній діяльності людей.

У контексті вказаної тематики зазначимо і те, що соціальні норми організовують наше життя із найдавніших часів. Такими постають найрізноманітніші приписи, правила і взірці як біблійних заповідей (“шануй батька і матір”, “не вбий”, “не кради”), так і сучасних норм поведінки, котрі ставляться перед нащадками (“звертайся ввічливо до старших”, “не псуй шкільного майна”), робітниками (“не порушуй правил безпеки”), пасажирами (“не пали в транспорті”), туристами (“не фотографуй об’єкти”, “не нищи рослин”) тощо. Виконання ж будь-яких нормативних вимог передбачає готовність соціального суб’єкта підкоритися і поступитися будь-чим, конкретніше – пожертвувати своїм спокоєм, зручностями і безтурботним станом. Для позначення описаної внутрішньої умови дотримання норм використовують термін “резигнація”, що утворений від дієслів (англ. мовою – *resign*, французькою – *resigner*) й органічно поєднує такі значення: поступатися, підкорятися, примирятися, підпорядковуватися, відмовлятися.

Суспільство завжди вдається до спеціальних заходів задля резигнації. Так, у найдавніші історичні епохи найбільш прийнятним уважалося

застосування “надприродних” сил, переважно у формі табу, яке в дорелігійних віруваннях навіювало страх перед гріхопадінням. В усіх суспільних формаціях практикувалися й інші способи, покликані підтримувати резигнацію. У будь-якому разі норми завжди освячуються традицією (“так завжди чинили наші предки”), підкріплюються авторитарно (“таке схвалюється тими, кому ми підвладні”), раціоналістично інтерпретуються (“вони узгоджені з правилами логіки і в них закладені принципи порядку, гармонії, врівноваження”), оголошуються універсально доцільними і корисними (“вони забезпечують благодать для всіх і кожного”), визнаються натуральними й узгодженими з природними нахилами (“так велить сама природа”), наділяються престижністю (“бути на належному рівні”).

Зрозуміло, що недотримання норм розцінюється або як виклик соціально-політичному устрою, що заслуговує всезагального засудження, або як непослух і непокора, котрі викорінюються суворим покаранням, або як дефіцит інтелекту, який спричинює зневажання своїми та суспільними інтересами й приводить до відчуження, або ж як наявність вроджених аномалій, котрі стають на шляху повноцінного спілкування і взаємодії. Ось чому в тих випадках, коли суб’єкту, який порушив норми, вдається уникнути безпосередньої реалізації санкцій, він усе одно на собі відчуває їхню дію, переживаючи широку гаму негативних емоцій – страх перед помстою, почуття провини, сором, каяття і неповноцінність, дорікання за несумління.

Крім необхідності резигнації, істотним чинником негативного ставлення до тих чи інших норм часто є їх невідповідність актуальним соціальним умовам. Мовиться про застарілі норми, які, характеризуючись із моменту їх уведення раціональністю, з часом утрачають смисл, або із самого початку вирізняються безглуздістю чи започатковані на забобонах (до прикладу, недопустимість шлюбу з людьми іншої національності, віри, професії).

Очевидно, що істотною характеристикою культурного поступу суспільства є утвердження процесів гуманно унормованої поведінки громадян, пов’язаної із слідуванням та обстоюванням власне соціальних норм у повсякденній діяльності. І справді, соціальні стереотипи, приписи, правила та еталони сукупно визначають поведінку особистості у повному діапазоні її життєреалізування [8]. Причому вони, на відміну від технічних, не

містять у собі обґрунтування (чому їх слід виконувати), а, по-друге, нехтують думкою окремої особи стосовно їх справедливості та доцільності (хоч опосередковано і залежать від неї у процесі циклічної актуалізації культурних норм).

Виходимо з того, що людина – істота сутнісно соціальна, тому “гарні стосунки” з оточуючими (найближчим соціумом) для неї є надважливими, відтак і дотримання соціальних норм набуває характеру засадничої умови успішного співіснування з іншими громадянами. Норми поведінки, що належать до соціальних, вимагають від особи їх безумовного ситуаційного зреалізування, причому без потреби з’ясовувати причини їх саме такого, а не іншого існування [8].

Проводячи технологізацію соціального нормування (у будь-якій сфері соціальної життєдіяльності людини), доречно виходити з подвійної ролі соціальних норм у суспільному житті: позитивної – забезпечення збалансованості будь-якої міжсуб’єктної взаємодії і визначення певних соціальних очікувань; та негативної – встановлення меж творчого пошуку, тобто рамок допустимого відхилення від загальноприйнятих культурних нормативів.

Отже, соціальні норми – це ті повсякденні правила і закони громадянської поведінки, що прийняті в соціумі на певному етапі його розвитку та засновані на урахуванні культурно-історичного досвіду нації, є обов’язковими для виконання всіма громадянами для того, щоб суспільство ідентифікувало їх як своїх повноправних членів (вочевидь таке визначення справедливе як на рівні макро-, так і на рівні мікросоціуму).

Стан наукової розробки теми. Через те, що життя людини наперед визначено й ситуаційно зумовлено суспільними нормами, то питання соціального нормування та нормопродукування є одним з найважливіших напрямків у царині соціогуманітарного пізнання, конструювання різних форм практикування. У сучасній науці не існує однозначного підходу до інтерпретації соціальних норм, через що слушно розглянути основні науково-методологічні підходи до їх дослідження та класифікації. Скажімо, на думку А.Вейгерта, структури і норми – це звичні обставини нашої повсякденної активності, проте не більші, аніж антураж.

Соціальні норми здебільшого у словниках визначають як: а) межі поведінки, у форматі яких люди шукають заохочення, а поза ними – санкцій; б) засновані на цінностях правила дій

і бажані моделі поведінки; в) очікування і стандарти, які регулюють дії і вчинки людей та суспільне життя загалом, зміцнюючи стабільність і єдність держави, соціуму; г) зразки, стандарти діяльності, правила поведінки, виконання яких очікується від члена тієї чи іншої групи або суспільства загалом і підтримується шляхом заборон і санкцій; д) такі нормативи поведінки, що забезпечують упорядкованість, регулятивність соціальної взаємодії, міжособистих стосунків та ін.

Прийнято вважати, що соціальні норми як типові учинкові взірці і поведінкові правила організованого соціуму функціонують на трьох рівнях-модусах: *макросередовищі, мікросередовищі і на рівні особистості*. Кожний з цих рівнів передбачає наявність окремого суб’єкта нормативної регуляції, а всі разом – сукупного (групового, колективного, масового) суб’єкта такої функціональної регуляції. *Перший рівень* (макросередовище) містить великі соціальні групи (народи, нації, етноси та ін.), які об’єктивно склалися у процесі історичного розвитку і посідають своє місце в сучасній цивілізації. Кількість членів цих груп настільки велика, що всі не в змозі підтримувати між собою безпосереднє спілкування. Тому вони користуються лише загальнолюдськими соціальними нормами регуляції життєдіяльності великих спільнот і всього суспільства в цілому. *Другий рівень* становлять малі групи (сім’я, трудовий колектив, студентський гурт, шкільний клас тощо), які називають ще контактними, оскільки всі їх члени знаходяться у прямій взаємодії. Феномен безпосередності спілкування – ознака, що дає змогу розрізнити макросередовище від мікродовкілля. Одним із найважливіших регуляторів на цьому рівні є норми групові, які характеризуються специфічним переломленням соціальних норм. Наявність у групі більш чи менш розвиненої, розгалуженої і відносно стійкої, системи норм дозволяє їй співвідносити поведінку кожного свого члена з виробленим еталоном і на цій підставі обрати найбільш ефективний засіб впливу на окрему особистість. *Третій рівень* (особистісний) унаслідують конкретні особистості, які являють собою в кожному окремому випадку “певну конфігурацію зв’язків у просторі суспільних відносин, здатну до саморегуляції і самоспричинення” (за А.П. Вардомацьким). Тут саморегуляція поведінки відбувається головним чином завдяки дії суто особистісних норм. І хоч вони формуються на основі привласнення (інтеріоризації) загальнолюдських та групових

норм, усе ж останні здебільшого зазнають істотних змін. Окрім того, якщо особистість перебуває під впливом цілої низки норм, котрі можуть суперечити одна одній, то тоді вона вимушена здійснити між ними морально відповідальний акт вибору.

Вищеназвані рівні діяльній організації соціальних норм у соціогуманітаристичі характеризують ще й через таку класифікацію:

- *жорсткі, обов'язкові* до виконання всіма членами суспільства (до прикладу, загальний військовий обов'язок);

- *жорсткі, необов'язкові* до виконання тільки тими громадянами, хто добровільно прийняв на себе певний обов'язок (захищати батьківщину, тримати обітницю безшлюбності для католических священників тощо);

- *м'які, обов'язкові* до виконання всіма представниками одного соціуму (оплата спожитих послуг, сумлінне ставлення до роботи);

- *м'які, необов'язкові* до виконання всіма громадянами (толерантність, меценатство тощо).

До цього слід додати, що, залежно від типу суспільства, перелічена організація соціальних норм може змінювати свій характер (скажімо, сумлінна праця для японця потрапить до класу жорстких, обов'язкових норм на відміну від зазначених вище для більшості представників слов'янського населення). Також принциповим у цьому є історичний розріз. Так, норма офіційної реєстрації шлюбу, яка стосувалася в 50-70 роках ХХ століття жорстких, обов'язкових, соціальних норм, на сьогоднішній день змінила свій характер на м'який, адже цілком звичним є громадянський шлюб.

Залежно від сили зворотної реакції Д.С. Швець пропонує визначати мало-, середньо- і високозначущі соціальні норми [23, с. 14]. Однак такий підхід є дещо суперечливим, оскільки "значущість" норми тут має персональний характер для кожного з членів суспільства, або його певної групи і залежить від власної світоглядної картини особи, котра такі норми сприймає, опановує чи відкидає. Існування значущості соціальних норм все ж може набути інструментальної вагомості, що уможливить класифікацію (поділ) груп. Так, зокрема, для груп лікарів гуманність буде нормою, що має високе значення, натомість для військових чи працівників поліції ця норма буде малозначущою. В такому разі характер соціальних норм, які використовуються певною спільнотою, – це водночас критерій для визначення її певної цілісності, групової єдності.

Н.М. Коркунов пише, що усі соціальні норми можуть бути поділені на дві групи – на

технічні та етичні. Норми технічного спрямування вказують на те, як вчиняти задля досягнення тієї чи іншої мети, тому становлять так звані правила доцільності. Кожна така норма має надзавданням тільки одну визначену мету, не розглядаючи її відношення до інших цілей. Однак реалізація низки технічних цілей призводить до потреби їх узгодження стосовно однієї до іншої. Як наслідок, виникають етичні норми, які визначають нормативи спільного існування всієї сукупності людських цілей. У цьому інтерпретаційному аспекті розуміння етичної норми, наближуючись до тлумачення норми соціальної, стає максимально широким. Максима тут така: кожна соціальна норма має певне морально-етичне навантаження як її серцевинний атрибутивний складник.

Окрім того, за рівнем регулятивного впливу на життєдіяльність, соціальні норми структуруються на: а) *тотальні* (в'язниця, армія для солдатів строкової служби); б) *повні* (для офіцерів – військовиків, поліціантів, певних категорій держслужбовців); в) *часткові* (для більшості членів суспільства); г) *фрагментарні* (для представників творчих професій). У той час за критерієм змісту діяльності соціальні норми класифікуються на *професійні, громадянські, політичні, родинні*.

У сучасній соціології найбільшою популярністю користується *типологія соціальних норм*, яка бере початок з ідей У.Г. Самнера. Відповідно до неї соціальні норми поділяються на *звичаї, мораль та закони*. Звичаї описують норми, порушення яких не загрожує цілісності групи (вочевидь, звичаї більше тяжіють до технічних норм, тому що відповідають здебільшого на запитання: як щось робити, а не чому?). Групова мораль, або моральність, належить до тих норм, порушення яких призводить до жорстких санкцій з боку групи чи спільноти, аж до вигнання з неї. Закони – це канони і правила, що втілюються у життя певною спільнотою людей, які мають право використовувати силу [3, с. 64-65]. Отож, закони є найбільш жорсткими з існуючих соціальних норм. Однак, на відміну від звичаїв та моралі, вони можуть бути відмінені рішенням певної групи людей, причому не обов'язково більшості (скажімо, від імені держави рішенням Верховної Ради України).

На думку авторів Великого психологічного словника, існує багато класифікаційних схем соціальних норм. Наприклад, якщо Уільям Самнер (1906) виокремлював звичаї (*folkways*), мораль (*mores*) і закони (державне право), то П. Рікер описує чотири типи розпо-

ряджень людської дії: *технічні, стратегічні, естетичні, моральні*, маючи на увазі, що у рамках тієї самої дії одночасно функціонує більшою чи меншою мірою *вищезазначена типологія норм*. Ще простішу класифікаційну схему пропонує Д. Маркович, поділяючи соціальні норми на *соціальні розпорядження і технічні правила*. Перші визначають поведінку людини в соціумі, тобто її ставлення до інших членів суспільства (й відтак до себе самої); другі регулюють ставлення особи до природи. Не треба забувати про існування й третьої категорії – *культових норм*, що визначають ставлення людини до Бога.

За обсягом дії соціальні норми поділяються на *загальнолюдські, групові та особистісні*. За ступенем імперативності вони є *зобов'язувальні, дозвільні та заборонні* й унаслідок цього приписані (визначають моделі поведінки та діяльності, що є обов'язковими та здійснюються в межах окреслених сподівань-очікувань), дозволах (те, що допустиме, але не обов'язкове), заборонах (те, що за будь-яких умов є табу, тобто оцінюється як соціально шкідливе чи небезпечне). За соціальним статусом розрізняють *офіційні або інституційовані норми*, що пов'язані з діяльністю соціальних установ, інститутів як органів здійснення спеціалізованих форм діяльності щодо забезпечення і регулювання суспільних відносин (інститути держави, права, виконання покарань), та *формальні або неінституційовані норми*, що не зачіпають життєактивності спеціальних установ чи спеціалізованих професійних груп, мають неформальний характер і контролюються громадською думкою, традицією, звичками, буденними стереотипами.

За формовиявом соціальні норми характеризуються широкими відмінностями, про що свідчать різні формальні засоби їх фіксації – закони, кодекси, статuti, правила, програми тощо. За розташуванням у нормативно-ціннісній ієрархії розрізняють основоположні і другорядні, універсальні і локальні, загальні і конкретні соціальні норми.

Не вдаючись у дискусії щодо справедливості запропонованих вище класифікаційних схем, усе ж підкреслимо їх описовий характер. На нашу думку, більш практичну значущість може мати класифікація, у підґрунтя якої покладено факт того, чи збігається власна мета і засоби діяльності людини із зовні визначеною для неї і прийнятною для суспільства системою соціальних норм, законів, цінностей. Оскільки за допомогою будь-якої соціальної норми воля

людини або обмежується, або захищається, то очевидно, що держава обмежує цю волю першочергово шляхом уведення норм обов'язкового характеру. Натомість захист прав і свобод людини відбувається, як не парадоксально, і через обов'язкові, так і через рекомендаційні (м'які) норми.

У будь-якому разі є підстави констатувати, що функціональна роль досліджуваних соціальних норм багатопланова. Вони, по-перше, відображають дійсність, характеризують її вітакультурне наповнення, і, по-друге, впливають на неї, зорганізують її в тому чи іншому напрямку (тоталітарному чи демократичному, ліберальному чи клептократичному). Особливість цього впливу, на відміну від дії інших функціоналів суспільної свідомості, полягає в тому, що соціальна норма не тільки віддзеркалює потреби культурно організованого соціуму в утвердженні прийнятих загалом вимог, а й створює мисленнєву модель благодатних дій і справ людини, пропонує засоби соціальної оцінки та контролю за реалізацією цих вимог. Цим, власне, і визначається непересічне надважливе призначення соціальних норм для суспільствотворення, які, з одного боку, є засобами активізації та спрямування універсальної сфери діяльності громадян, з іншого – оцінки і контролю за розвитком цієї сфери. Саме такий зміст вказаних норм й дає змогу їм бути найзагальнішим регулятором суспільних відношень, поведінки і вчинків особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Норма як соціокультурний феномен постійно оновлюється і трансформується під впливом природної еволюції антропосистем, зміни філогенетичних груп, поколінь людей, окремих культур та цивілізацій. Водночас аналітики й методологи вимагають чіткого розмежування понять “цінності” та “норми”. Перші більшою мірою співвідносяться з цілепокладальними сторонами людської діяльності, тоді як норми тяжіють переважно до засобів і способів її здійснення. Нормативна система більш жорстко спричиняє діяльність за цілями, змістом, засобами, формами, аніж ціннісна, тому що, по-перше, норма немає градацій: їй або слідує, або ні; по-друге, конкретна система норм засновується на внутрішній монолітності: людина у своїй діяльності наслідує їх цілком і повністю, одномоментно. Стосовно системи цінностей, то вона переважно вибудовується за принципом ієрархії: людина здатна “жертвувати” одними цінностями заради інших, варіювати їх вибір, порядок реалізації, пере-

осмислювати наслідки. Цінності, виступаючи певними орієнтирами вольової поведінки особи, визначають верхню межу її рівня соціальних домагань і життєвого покликання, тоді як норми – це той середній “оптимум” діянь і вчинків, переступивши який вона ризикує виявитись під обстрілом неформальних санкцій (за Л.І. Іваньком).

На сьогодні наявний певний поступ як онтофеноменального розуміння людських норм, так і змістового визначення поняття “норма”. Відомо, що у соціологічному трактуванні норми – це правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють взаємодію між людьми та вказують на їх дозволу і недозволу поведінку в певних життєвих ситуаціях. Вони регламентують, що “потрібно”, що “варто” і чого “не повинні” чи чого “не варто” робити. В усіх культурах існує явна тенденція зведення правил групового співжиття до відповідних соціальних норм.

Передусім виходимо з того, що норма (лат. *norma* – “правило”) тлумачиться як: 1) регулятивне правило, яке визначає межі свого застосування та відповідає чомусь типовому чи узвичаєному у суспільному повсякденні; 2) узаконений, загальноприйнятий обов’язок, порядок чи стан речей, що неодмінний для представників однієї спільноти (групи, етносу, нації, людства на певному історичному етапі розвитку); 3) зразок, правило, канон схвалюваної та узаконеної поведінки людей у суспільстві; 4) установлена міра, формат чогонебудь [2, с. 626] (до прикладу, межі гуманної поведінки, діловий формат спілкування, виправдані рамки благодійного вчинення). Отож латинське “norma” етимологічно походить від дієслова “nosco” – пізнаю, розпізнаю, й первинно позначає “косинець”, що прикладають до ліній чи площин задля їх випрямлення і виправлення. Норма у цьому контексті теж постає своєрідним “косинцем”, який прикладають до реальності людських взаємин, котрі потребують певної організованості, повторюваності та чіткого дотримання [10, с. 106].

Найбільш загальним трактуванням норми, на думку Я.І. Глинського, є її розуміння як межі міри допустимого. А це означає, що соціальна норма визначає в окремому конкретному суспільстві межу, рамки інтервалу (діапазону) допустимої поведінки, діяльності людей, соціальних груп та організацій, що реально наявні у повсякденні. На відміну від природних норм, соціальні становлять результат віддзеркалення (адекватного чи пере-

крученого) у свідомості та вчинках людей об’єктивних закономірностей функціонування суспільства [7, с. 53], хоча й індивідуально суб’єктивних і персоналізованих. Однак будь-яка соціальна норма обмежує всеможливу поведінку осіб, тому часто незрозумілими є детермінанти добровільного прийняття ними суспільних чи суто ментальних обмежень, або ж їх стереотипне, спричинене генетично, нормонаслідування [23].

Відповідно до теорії соціальної дії Ю. Хабермаса, одним із чотирьох типів ідеальної поведінки є *нормативна дія*. Власне це – соціальна дія, мета якої полягає в досягненні взаємовигідних експектацій, здійснюваних за допомогою підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим чи (у випадку субкультури) підтримуваним усередині даної (референтної для діяча) групи цінностям і нормам. Названа дія раціональна настільки, наскільки вона відповідає соціально прийнятим стандартам чи канонам поведінки. Її еталоном є така ковітальна ситуація, у якій наявні стандарти вчинення оприявнюють інтереси всіх учасників суспільного діяння.

Дискусійність намагання створити “ієрархію норм”, скажімо, впливає із визначення норми, що подане В.Л. Абушенком в “Енциклопедії із соціології”. Він пише, що надзавдання норми – утримати інваріантність через визначення меж варіативності. Інваріантність у нормі – це відсилка до цінності, яка “перебуває” за нею та її “виявляє”. Пропонована норма може бути відсторонена на рівні суспільства. Прийняття ж її означає поступову стереотипізацію у схемах людського досвіду, з можливим подальшим її усвідомленням як такої, що виникла природно із потребою нового “зняття”. Такий рух-поступ доречно визначити як *нормативний цикл*, що передбачає змінну оберненість знакової та соціальної форм функціонування норми [13, с. 643]. В такому разі логічним механізмом розповсюдження норм є соціальне знання, яке одночасно постає і в ролі базового механізму нормовідтворення.

Психічна норма буденно асоціюється із психічним здоров’ям. Ненормальним вважається те, що спричиняє суб’єктивні відчуття неспокою – надмірну дратівливість, пригніченість або почуття провини, а також порушення здатності людини до адекватних дій у звичній для себе соціальній чи професійній ролі (феномен дезадаптації). Аналогічне розуміння норми використовується у сексології (див. дослідження І.С. Кон “Введение в сексологию”).

Нині у психології все ще не існує єдиного уявлення про норму. Одним з провідних джерел запозичень тут є понятійний апарат медицини, зокрема, психіатрії. В останній поняття “норма” традиційно використовується у лоні дихотомії “норма – патологія”. Вперше питання про норму виникло у тих розгалуженнях психіатрії та психології, які мали справу з так званими крайніми явищами, такими як психопатія. Посиленню інтересу до проблеми норми і патології сприяв психоаналіз З. Фрейда, що долучив “психопатології повсякденного життя” до спектру всеможливих психопатологічних випадків (див. Ю.Б. Кузнецов [9]).

Важливим імпульсом до обґрунтування змісту, обсягу і значення поняття “норма” послужили соціально-психологічні методи вивчення людської психіки. У результаті було з’ясовано, що зміст понять “норма” і “патологія” залежить від етнонаціональної психокультури, в умовах якої проживає і соціально реалізується людина. Науковцями справедливо відзначається, що поняття “норма”, особливо “психічна норма”, є проблемою, причому складною для визначення і здолання. Ознаки, що повно умістовлюють поняття “норма”, важковловимі і мінливі, що має безпосереднє відношення до феномену соціальної норми.

В науковій літературі під нормою у найзагальнішому сенсі прийнято розуміти щось усереднене, усталене. Натомість поняття “аномалія” у перекладі з грецької означає “відхилення від норми, від загальної закономірності”, а також “неправильність у розвитку”. Оче-видно й те, що питання про аномалії в розвитку психічних процесів, у поведінці і вчинках людини може коректно розглядатися тільки в контексті знань про нормальні, себто узвичаєні, сталі, закоренілі, параметри перебігу цих процесів, поведінки, діяльності, вчинення.

Отож, проблема нормування, обґрунтування варіантності норм – справді одна з найскладніших, у т.ч. й у сучасній психологічній науці, адже вона охоплює такі питання, як норма реакції (моторної, сенсорної), норма когнітивних функцій (сприйняття, пам’яті, мислення та ін.), норма регуляції, емоційна норма, норма розвитку особистості і т. ін. Сюди ж належать питання статевих, гендерних і вікових (онтогенетичних) відмінностей, а відтак і відповідних психологічних нормативів.

Одне з основних значень терміну “норма” (лат. *norma*) – встановлена міра, середня величина чого-небудь. Поняття норми тут ха-

рактеризує незмінність, сталість, типовість. Його зміст залежить від культури й істотно змінюється із плином історичної доби. Проблема критеріїв нормування, нормального розвитку людини набуває особливої актуальності в контексті корекційно-розвивальної діяльності, вирішення завдань виховання і перевиховання. У сфері психологічного і педагогічного практикування сьогодні існують такі поняття норми, як “предметна норма”, “соціально-вікова норма”, “індивідуальна норма”, “норми психічного розвитку”, “психометрична норма” та ін.

Якщо піддати аналізу існуючі у психології вчення про норму (культурний релятивізм, виражена патологія, статистичний релятивізм тощо), то виявиться, що під нормою розуміється якийсь усереднений показник перебігу певного психічного процесу чи стану. Б.С. Братусь пише у зв’язку з цим так: “Мабуть, найбільш поширеним залишається для багатьох психологів і психіатрів розуміння норми як, по-перше, чогось середнього, усталеного, що не виділяється з маси, і, по-друге (що закономірно пов’язане з першим) будь-чого найбільш пристосованого, адаптованого до певного середовища “чи довкілля [25, с. 122-126]. Водночас визначення, дане Н.Є. Бачеріковим у співавторстві, видається нам досить повним: “Психічна норма являє собою індивідуальну динамічну сукупність психічних властивостей конкретної людини, що дозволяє їй адекватно своєму віку, статі та соціальному положенню пізнавати навколишню дійсність, адаптуватися до неї і виконувати свої біологічні та соціальні функції відповідно до виникаючих особистих і суспільних потреб. Причому з поняттям психічної норми тісно пов’язане поняття “психічне здоров’я”, оскільки за внутрішньою логікою психічна норма передбачає і наявність психічного здоров’я, тобто відсутність чітко визначеного психічного розладу, наявність певного функціонального резерву організму, що дає змогу особі долати психосоціальні стреси та екстремальні ситуації” [25, с. 122-126]. Отож автори вводять кілька додаткових критерійних ознак психічної норми, а саме: а) динамічну сукупність властивостей, б) адекватне віку і статі пізнання дійсності, в) соціально-психологічну адаптованість, г) функціональний резерв організму як біопсихічної системи.

Під нормою розуміється також баланс психічних сил чи енергій, середня величина між “багато” і “мало”, себто той внутрішній баланс, завдяки якому психодуховна система

досягає рівноваги, утворюючи домірність, суголосся, гармонію самої себе у вимірах самоорганізації, саморозвитку й самовдосконалення. Звідси доречно запропонувати лапідарне (стисле, виразне) визначення норми, патології та аномалії: *норма* є такий стан системи, який характеризує її як усереднене ціле між надлишком і недостатком; *аномалія* являє собою таке відхилення від цієї величини, що здатне порушити баланс, але не переходить межі патології; *патологія* – крайня протилежність норми, що характеризується станом її певного виродження.

В науковій літературі виділяють *чотири рівні впливу соціальних норм на поведінку особи* [11]. Першому відповідає поверхнєве знання культурних норм, яке відіграє роль зовнішнього регулятора поведінки і діяльності, а не внутрішніх мотивів людини; тому нормопоінформованість сама собою не може адекватно спрямовувати і самоконтролювати її соціальні дії і процес учинення.

Другий (середній) рівень розвитку особистісних властивостей відповідає більш ґрунтовному оволодінню норм, за якого окремі риси характеру стають спонуканими-мотивами, котрі регулюють поведінку людини. Однак ці мотиви почасти вступають у суперечність із соціальними настановленнями, принципами і нормами, які формують завищену самооцінку і пов'язані з необ'єктивною критикою навколишніх. Отож і в цьому разі соціальні властивості ще не є стійкими мотивами поведінки, а тому можуть розходитися з учинками і діяльністю особистості.

Третій (високий) рівень розвитку властивостей особистості характеризується єдністю дії соціальних норм-мотивів і реальної ситуаційної поведінки. При цьому раніше здобуті норми знаходять суб'єктне втілення і практичну реалізацію, що поглиблює потребо-мотиваційну і психорегуляційну сфери особистості, сприяє виконанню нею соціально вагомих учинків.

Четвертий рівень розвитку психосоціальних характеристик людини є найвищим, оскільки в її життєактивності переважають глибоко усвідомлені мотиви і цінності, які чітко регулюють поведінку і діяльність, утверджуючи тим самим еталонні соціально вартісні настановлення, принципи, норми. Внаслідок цього самосвідомість набуває довшеної смислової повнофункціональності, коли соціальні норми виявляються як персоніфікована система оцінок і поглядів, котрі й визначають дієвість

громадянської позиції, творчу роль особистості у сім'ї, колективі і суспільстві.

Відтак свідоме оволодіння людиною соціальними нормами – це складний процес не тільки добування особистістю комплексу знань про ці норми, а й формування власних переконань, почуттів, емоцій, поведінки, діянь і вчинків згідно з вимогами цих норм. У результаті соціальні норми, трансформуючись (інтеріоризуючись) із суспільної в індивідуальну свідомість і далі у самосвідомість, дають змогу кожному громадянину керуватися ними у буденних поведінці й вчиненні як важливими внутрішніми важелями розвитку цілісної особистості [1; 3; 7; 8].

У людини щонайменше є два ступені свободи в побудові своєї нормативної поведінки: перша – ставлення до норм (негативне чи позитивне), друга – реальна поведінка відповідно до нормативних вимог (їх дотримання), або дії і вчинки всупереч цим вимогам (недотримання). Залежно від того, у якій комбінації поєднані ці головні складові соціальної активності, у соціогуманітаристиці виокремлюють чотири основних типи соціонормативної поведінки особистості (див. [3; 7; 10; 11]).

Перший тип – “*прихильник*” або “*дисциплінований*”. Людина позитивно ставиться до соціальних норм й активно дотримується їх. У цьому разі соціально активна поведінка особи відрізняється від інших форм поведінки тим, що це – позитивна, свідомо і творча діяльність, яка спрямована на досягнення соціальних цілей. Людина щиро старається бути дисциплінованою, виконувати свої функції вичерпно з позицій прийнятих у конкретному соціумі норм і форм учинення. Таку поведінку називають іноді принциповою. Вона являє собою найвищу форму нормативної активності порівняно з іншими, причому не тільки в бажанні дотримуватися усталених вимог, а й у визнанні високої соціальної цінності чинних норм і традицій.

Другий тип – “*пристосованець*”. У цьому випадку людина негативно ставиться до норм, хоч і дотримується їх. Першою ознакою пристосовництва є маргінальна поведінка (лат. *marginalis* – той, що знаходиться на межі, пограничний). Цей тип поведінки ґрунтується на мотивах страху перед відповідальністю, боязні осудження зі сторони колег, друзів, членів сім'ї та спричинюється особливим межовим станом особи, котрий загострює вибір з-поміж дозволеним і забороненим. Тоді її поведінка знаходиться на узбіччі антисуспіль-

ного, здебільшого стимулюючи правопорушення, які не стають реальністю тільки завдяки дії інших мотивів – загрози можливого покарання, внутрішнім санкціям, жаху громадського чи індивідуального осуду кимось із близьких, родичів, друзів. У цій ситуації особа, не приймаючи існуючих норм, все ж змушена дотримуватись їх, час від часу конфліктуючи сама із собою.

Другою ознакою названого типу є *конформістська поведінка* як результат пристосування людини до зовнішніх обставин і життєвих ситуацій. Конформізм у перекладі з латині – подібний, відповідний. Поведінка конформіста – це переважно пасивне дотримання норм; підпорядкування його поведінки думкам і діям навколишнього середовища, соціальної групи, етносу. Природно, що конформізм містить і пристосування, і пасивне прийняття існуючого порядку, норм та явищ, і відсутність власних позицій, і безумовне підпорядкування диктату загалу. Хоча людина має свої внутрішні позиції, але для уникнення конфлікту вимушена дотримуватись і рахуватись з думкою більшості. Така поведінка може залишатись доти, поки особа знаходиться під впливом і контролем соціальної групи. Як тільки вона звільняється від такого контролю, у її поведінці може утверджуватись своя позиція та своє бачення довкілля.

Третій тип – “оригінал”. Людина цього психічного складу позитивно ставиться до суспільних норм, але не дотримується їх через особисте світовідчуття, систему поглядів, переконань. У даному разі вона може створювати багато труднощів у взаємостосунках з оточуючими, має оригінальний вигляд. Однак, якщо група дозволить особі зайнятися позитивною і цікавою для неї справою, заохочуватиме і схвалюватиме процес та результати її праці, то вона спроможна слідувати кращим соціальним нормативам.

Четвертий тип – “супротивник” або “недисциплінований”. Особа відкрито й негативно ставиться до соціальних норм і не дотримується їх. Це – демонстративний бунтар, який увесь час суперечить оточенню і створює довкола себе конфліктні ситуації. Здебільшого опозиціонери норм породжують чимало проблем, зокрема в порушенні трудової дисципліни, в дотриманні професійних вимог посадових інструкцій, тому істотно ускладнюють життя групи і шкодять її соціальному розвитку.

В науковому дискурсі окремо виділяється тип нормативної поведінки – *звичаєва по-*

ведінка, у підґрунті якої перебувають звички-навички людини. Трафаретна поведінка свідчить про те, що особа не аналізує критично ті чи інші нормативні вимоги, а, впевнившись у їх правильності, чинить і дотримується їх без особливих роздумів, сумнівів чи явної боротьби мотивів. Звичка здійснюється, як правило, автоматично. Її фундамент становить навичка виконувати певні автоматизовані дії (скажімо, невимушене дотримання правил дорожнього руху). Звичка спроможна перерости в потребу, хоч добре сформований поведінковий патерн здійснюється переважно на підсвідомому рівні. Отож звичка – своєрідний сумарний результат внутрішньо знятого переконання і соціально-правомірних дій, який відображає стійкий зв'язок особи та нормативних вимог суспільства.

Слід зауважити, що на сучасному етапі реформування освіти в Україні робота науковців спрямовується на створення нових розвивальних систем, які б сприяли реалізації особистісного потенціалу учасників освітнього процесу, зростанню темпів їхньої соціалізації і психокультурного розвитку. Цьому призначенню відповідає створена у 1997 році А.В. Фурманом *теорія модульно-розвивального навчання (ТМРН)*, яка є загальноосвітньою і ментально зорієнтованою [14]. Основу її змістового модуля становить чітко структурований соціально-культурний досвід як гармонійне взаємодоповнення *наукових знань, навчальних умінь, соціальних норм, культурних цінностей і психодуховних форм-святостей (рис. 1)*.

Автор цієї системи визначає *модуль норм як складну сукупність* соціально й етнонаціонально достовірних, чітко структурованих, культурних норм (цілі, плани, проекти, програми, алгоритми, інструкції, стандарти, методи, технології, версії, правила тощо), що:

а) характеризує соціальний пласт психокультурного досвіду нації і людства у визначенні пріоритетів соціогуманітарного розвитку суспільства, його націєтворчих інтересів;

б) реалізується як виховний ритм на базі ментального досвіду і теоретичних знань учня чи студента через систему ставлень і відношень, що організується як їхня нормативно-регуляційна активність, котра спричиняє прискорене психосоціальне зростання особистості;

в) об'єктивується у діях і вчинках та потенційно може бути піддана морально-етичному переосмисленню й оцінюванню, наслідком яких є утворення окремої системи (модуля) духовно-естетичних цінностей і внутрішніх пе-

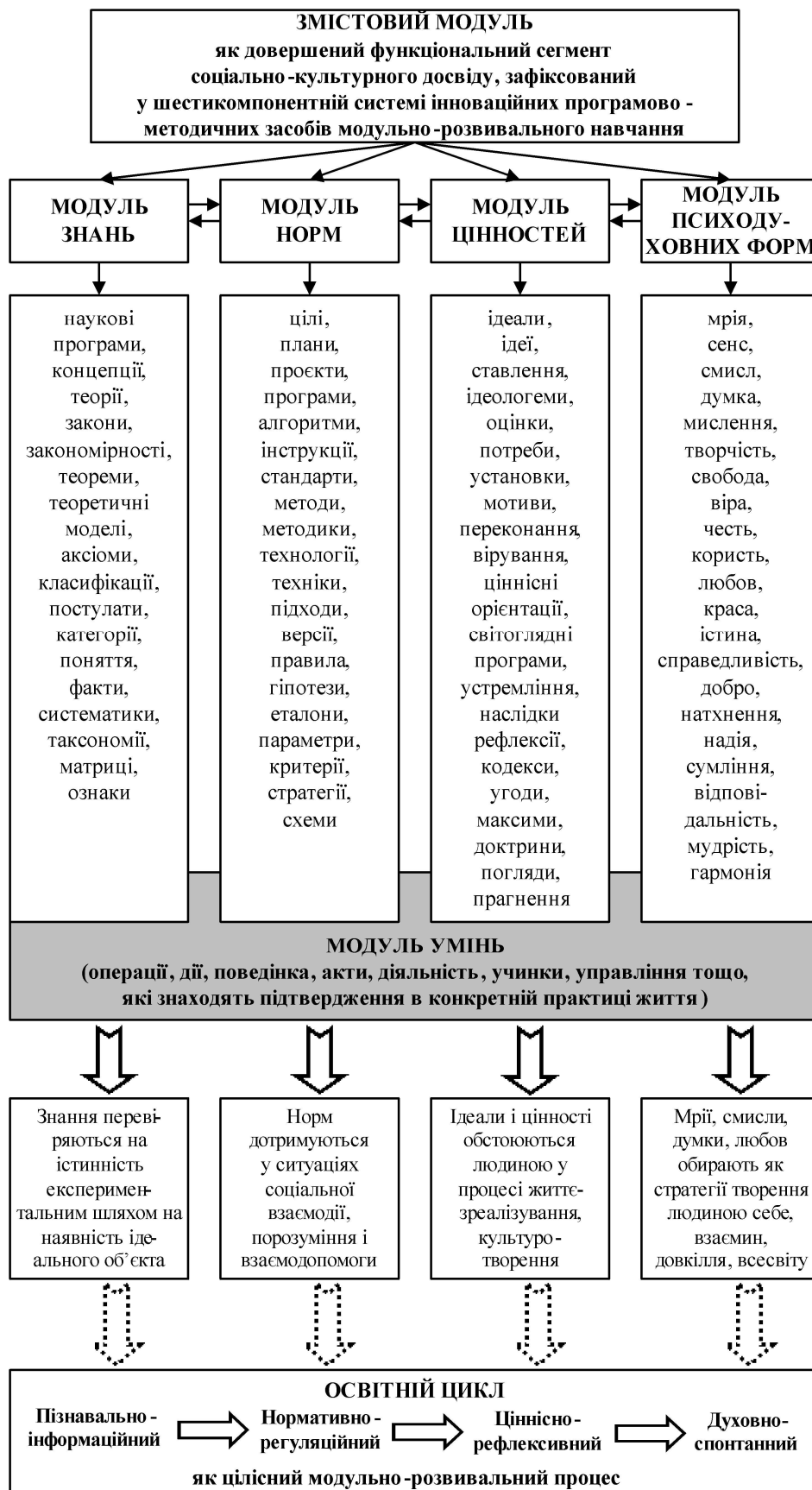


Рис. 1.

Універсальна структура змістового модуля за теорією модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана [14, с. 114,115; 16, с. 125]

реконань, які збагачують смислову сферу і ментальний досвід учасників освітнього процесу;

г) регулярно піддається особистістю критичній і творчій рефлексії й тому зумовлює видозміну та розвиткове збагачення опанованих нею соціокультурних нормативів і моделей поведінки, спілкування, діяльності, вчинків.

Складовими модуля норм (за А.В. Фурманом) є норми соціальної взаємодії (цілі, кодекси, правила, угоди), пізнавальні норми (плани, інструкції, стандарти, алгоритми) та програмно-регуляційні норми (соціальні програми розвитку, управлінські моделі). Причому ці норми використовуються на всіх етапах модульно-розвивального процесу – від чуттєво-естетичного до духовно-естетичного. Та лише адаптивно-перетворювальний етап, що, за теорією модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана, належить до другого періоду інноваційного освітнього процесу – нормативно-регуляційного, має чітко визначену соціонормативну орієнтацію, за якої здобуті знання переструктуровуються та організовуються як соціально унормований досвід нації і людства. За інноваційної освітньої системи норми постають у трьох визначальних фазах: 1 – *нормонаслідування* (НН); 2 – *нормотворення* (НТ); 3 – *метанормотворення* (МНТ), що методологічно обґрунтовано й технологічно аргументовано А.В. Фурманом у 1997 році [14]. Водночас функціональний механізм перших двох фаз – НН і НТ – детально висвітлено у монографії “Психологія впливу” [21], а також див. [22].

Збагачення названої теорії відбулося із 2000 по 2008 роки у напрямку здійснення одним з авторів цієї статті теоретичних пошукувань, що, зі свого боку, спричинило розробку *теорії інноваційно-психологічного клімату* (ІПК) *освітніх закладів модульно-розвивального типу* [22], а емпіричне підтвердження ТМРН А.В. Фурмана отримала в дослідженнях психологічних характеристик модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО А.Н. Гірняка [5; 6]. Утім ІПК – це *атрибутивна* багатопараметрична характеристика модульно-розвивальної системи навчання, яка підтверджує переважання в освітній взаємодії психорозвивальних цілей, інноваційних умістовлень *нормонаслідувального відтворення* інтелектуальних культурних здобутків людства у форматі долучення кожного наступника до процесу *особистісного нормотворення* тощо.

Центральну ланку теорії ІПК становить “методологічна план-карта” (за концепцією

Г.П. Щедровицького) його багатопараметричного дослідження (створення якої датується 2005 роком), що поєднує [20, с. 27]: а) *соціально-психологічний вплив* та його класи (пізнавально-суб’єктний *вплив*, нормативно-особистісний *взаємовплив*, ціннісно-індивідуальнісний *самовплив*, духовно-універсумне самотворення, котре співпадає із *надвпливом*); б) *полімотивацію* та сфери умов її розгортання (пізнавальна, практико зорієнтована, ментальна, мотивація самовдосконалення) як форму активізації освітньої діяльності; в) *освітнє спілкування та його аспекти* (комунікативний, інтерактивний, перцептивний, спонтанно-інтуїтивний) як *інформаційний, діловий, смисловчинковий і самосенсовий різновидами обміну* [19, с. 73, 80]; г) *позитивно-гармонійну Я-концепції особистості* та її чотири компоненти: ментально-когнітивний (Я-образ), емоційно-оцінковий (Я-ставлення), вчинково-креативний (Я-вчинок) та спонтанно-духовний (Я-духовне) [22, с. 239-300], а не *глобальну Я-концепцію* англійського дослідника Р. Бернса, що охоплює три складові: когнітивну (Я-образ), емоційно-оцінкову (Я-ставлення) й поведінкову (Я-поведінка).

Кожен параметр ІПК має своє функціональне призначення. Зокрема, “а) вплив забезпечує перебіг процесу *активації* (“перехід із недіяльного стану в діяльний; посилення діяльного стану” [2, с. 19]) та спричинює становлення образів суб’єктивної реальності (людина як суб’єкт, особистість, індивідуальність та універсум життєдіяльності (за концепцією В.І. Слободчикова)); б) *полімотивація* сприяє *активізації* (“робити кого-, що-небудь діяльнішим, активнішим” [2, с. 19]) освітньої діяльності та суб’єктного довілля; в) *спілкування* стимулює процес *актуалізації* (“робити, ставати актуальним, актуальнішим” [2, с. 19]) освітніх вчинкових дій у конкретному часопросторі ділових взаємин; г) *Я-концепція* як центральне утворення самосвідомості є джерелом *самоактуалізації*” [18, с. 48].

Підкреслимо, що у даному випадку *об’єктом дослідження* постає інноваційно-психологічний *клімат* модульно-розвивальної системи навчання, а *предметом* його вищевказані основні чотири складноорганізовані *параметри*. Водночас тут “важливого значення також набуває проблема розмежування понять *об’єкта* і *предмета* дослідження (останній вибудовується через відношення між знаннями та їх *об’єктом*” [24, с. 642]. “Щоб об’єднати в одну систему різні знання про *об’єкт* потрібно

перебудувати їх відповідно до його структури. Для цього створюють модель-конфігуратор, що дає змогу пояснити процес синтезу різних знань про об'єкт та їх зведення у єдине складне знання-систему. В результаті роботи із конфігурування знань з'являються такі утворення: а) структурні моделі об'єкта і б) власне теоретичні знання, що отримані на основі структурних моделей і синтезують набір різних знань про об'єкт. Теоретичні знання є справжніми (дійсними) лише стосовно поданого в моделі ідеального об'єкта" [Там само, с. 657]. Їх можна використовувати не тільки стосовно останнього, а й відносно окремих об'єктів практики.

Щоб висококомпетентно подолати місток між теорією і практикою, треба розширювати поле свого професійного вдосконалення. Воно стосується оволодіння людиною, – на переконання А.В. Фурмана, – таких рівнів: а) теоретичного (робота у сфері категорій і понять), б) методологічного (створення власних універсальних моделей, проєктів, їх насичення науковими знаннями, взаємодоповнення різних позицій і поглядів), в) проєктно-конструкторського (побудова реальних проєктів і програм), г) експериментального (проведення циклу досліджень людини за особливих умов її життєдіяльності задля перевірки психологічної теорії на істинність), д) методичного (застосування методу за конкретних умов, що передбачає чітку послідовність у виконанні дій і прийомів), є) суто практичного (зосередження навколо потреб, бажань та інтересів осіб, груп, соціумів; інтегрування знань, норм, цінностей і вітакультурного досвіду у сферу життєдіяльності конкретної людини).

Зауважимо, що перетворення теоретичних знань у практичні (або перехід знакової форми з ідеального об'єкта теорії на реальні об'єкти практики), – на думку Г.П. Щедровицького, – і є основним процесом життя знань, тобто тим, що показує, в чому вони існують як знання, і те, заради чого ми їх, власне кажучи, створюємо. Але водночас повинна відносно самостійно існувати й зберігати власний смисл і зміст сама знакова форма системи теоретичних знань ("повні" чи "чисті" знання), незалежно від того, чи буде вона розглядатися у практичній площині [24]. Для того щоб інтегрувати в одну цілісність знання про об'єкт пізнання (інноваційно-психологічний клімат), створено моделі-конфігуратори класів психологічного впливу [20, розділ 2; 22]; поетапного становлення полімотивації [20,

розділ 3; 22]; аспектів освітнього спілкування [20, розділ 4; 22]; самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції [20, розділ 5; 22], що уможливили розтлумачення процесу синтезу різнобічних знань про вищезазначений об'єкт тощо.

Крім того, важливо й те, що модель-конфігуратор власне нормативно-особистісного взаємовпливу в теорії ІПК [20, с. 108, 115-121], виконуючи своє основне вищезазначене призначення, ще пояснює й обґрунтовує функціональний механізм фази нормонаслідування (1), а модель-конфігуратор міжособистісної інтеракції, що має приналежність до третього параметра ІПК [20, с. 229-238; 22], скрупульозно деталізує взаємоперехід із нормонаслідування до фази нормотворення (2).

Відходячи від питань конфігурування (обіймають методологічний рівень (б)), звернімося, власне, до змістового наповнення класів впливу (рис. 2; тут охоплюється теоретичний (а) рівень із виходом в освітню практичну сферу (є)). У системі інноваційного навчання нормативно-особистісний клас взаємовпливу (див. детально [20; 22]) змістово співпадає з другим періодом повного функціонального циклу модульно-розвивального процесу і зорієнтований на нормування отриманих знань під час здійснення навчально-виховного-освітньої діяльності, до якої соціально причетні наставник та група наступників і кожен здобувач середньої чи вищої освіти. І це природно, адже важливою функцією педагога у процесі навчання є задіяння наступників до нормування, – зазначають Г.О. Балл, М.С. Бургін [1]. Останнє дає змогу всім і кожному, у форматі спільного пошукового обговорення поставлених науково-практичних проблем з учителем (викладачем), мисленнево працювати на другому періоді експериментального циклу з освітніми планами, проєктами, програмами, алгоритмами, інструкціями, правилами, схемами, еталонами, технологіями, причому в чітко спроектованій ситуації соціально-психологічної взаємодії.

Водночас важливо, що норми зосереджують увагу учнівської (студентської) групи на тому, чого треба дотримуватися (правила) та чим користуватися (взірці) під час застосування знань, умінь, навичок в освітній діяльності [22]. У процесі такої спрямованої між наставником і наступниками діалогічної роботи виникають взаємовпливи один на одного, оскільки кожен (у т. ч. й наставник) висловлює гіпотетичні думки і припущення щодо проце-



Рис. 2.
Теоретико-емпірична сутність класів впливу в інноваційній системі модульно-розвивальної освіти [21, с. 217]

дури складання плану, програми, проекту чи алгоритму вчинкових дій. Поєднання колективного, групового та індивідуального пошуку прийнятних способів і форм соціального приземлення теоретичних знань ставить вихованців у позицію не лише суб'єктів учіння, а й повноцінних особистостей освітнього нормотворення, які оприявнюють і позитивно розвивають у собі моральність, відповідальність, емпатійність, цілеспрямованість та ін.

Окремо відмітимо, що “другий клас взаємовпливу утримує таку оргтехнологічну побудову (структурність як характеристика простору, теперішнє як властивість суб'єктивно пережитого часу, принцип модульності, інноваційні програмово-методичні засоби, інтерактивний механізм спілкування, виховний процес, метод нормонаслідування), що спричинює актуалізацію особистісної (не лише суб'єктної) активності студентів (учнів) під

час зреалізування паритетної освітньої діяльності, а саме зумовлює прискорений розвиток їхніх людських рис – самосвідомості, відповідальності, толерантності, пунктуальності, компетентності, самоорганізовує особистісні ресурси спрямованості, характеру, досвіду, інтелекту, потребо-мотиваційних спонукань, самоактуалізаційних спроможностей особи” [22, с. 98-115].

Загалом існує безпосереднє узалежнення вибору і використання особою соціальних норм від плину ситуаційної подієвості індивідуального життя. А це означає, що норми завжди стосуються фактів, а факти оцінюються нормами. Особистість здатна навчатися нормам “на власних помилках і на критиці, і те, що ми вміємо робити у царині норм – це те ж саме, як ми діємо у царині фактів” [12, т. 2, с. 450]. Навчання має шанс там, де є можливість наслідувати. Процес навчання нормам (за К. Поппером) відбувається через помилки. Спочатку особа вчиться наслідувати інших шляхом спроб і помилок. Тоді відкриває (також через спроби й помилки), що знову припускається помилок і цим може завдати людям прикрощів. Тоді освоює “золоте правило” – ставитися до інших так, як би хотіла, щоб вони ставилися до неї. Отож у співробітництві, під керівництвом, з чиеюсь допомогою людина завжди може зробити більше в плані оволодіння нормами, аніж самотійно. Наслідувати особа спроможна лише те, що перебуває у зоні її особистих інтелектуальних можливостей. Далі їй треба реалізувати власну спроможність перейти від того, що вона вміє, до того, чого не вміє. Наслідуючи, можна зробити завжди більше, ніж за самотійних спроб щось змінити. Але, як писав Л.С. Виготський [4], не нескінченно більше, а лише у відомих межах, які визначаються станом розвитку та інтелектуальними можливостями. Наслідування – це головна психокультурна форма, у якій здійснюється розвитковий вплив навчання на становлення особистості.

Отож “наслідування як метод взаємовпливу нормативно-особистісного класу спрямоване на оволодіння наступниками освітнім нормуванням, що розпочинається із копіювання зразків поведінки наставника до їхньої вмотивованої діяльнісної роботи у процесі взаємодії з іншими, де виникають групові норми й цінності. І справді, щоб адаптувати теоретичні знання до суспільної практики, нащадки повинні спочатку відтворити дії чи зразки поведінки інших. Тому, наслідуючи нас-

тавника, вони навчаються нормувати, а пізніше використовують ці правила, взірці і навички у циклах самотійного вчинення” [22, с. 108]. Підтвердженням цього факту є репліка Т. Котарбінського, котрий писав, що загалом немає навчання без копіювання. А Г. Тард за допомогою наслідування пояснював прогресивні зрушення у соціальному житті (винаходи, відкриття), що прискорюють суспільний прогрес і забезпечують позитивні взаємостосунки. “Як ми навчаємося норм? – Ставив питання К. Поппер, і відповідав. – Спершу вчимося наслідувати інших, і в такий спосіб навчаємося дивитися на норми поведінки, немов би вони складаються з чітко фіксованих правил” [12, т. 2, с. 454]. Більше того, Г. Зіммель вважає копіювання засобом залучення особи до системи групових цінностей, що є засадничим моментом налагодження порозуміння між співбесідниками. Звідси очевидно, що наслідування відіграє винятково важливу роль в окультуренні поведінки людей. Під його впливом формуються не тільки навички діяльності, а й духовні вартості – ідеї, смаки, нахили, манери.

Водночас нормонаслідування дає змогу формувати у свідомості учнів і студентів розумові дії-компетентності. Адже відомо, що відсутність останніх не тільки знижує результативність навчання, комфортність соціального життя вихованців і наставників, а й згубно впливає на подальший прогрес розумового розвитку особистості. Свого часу Л.С. Виготський писав, що “тільки те навчання хороше, яке йде попереду розвитку. Тоді воно пробуджується й викликає до життя цілу низку функцій, які перебувають на стадії дозрівання, лежать у зоні найближчого розвитку” [4, с. 252]. Тому важливою є соціально унормована ситуація розвитку освітнього процесу через копіювання, оскільки зовнішнє (зразок поведінки наставника), рано чи пізно, стає внутрішнім, індивідуальним надбанням наступника. Завдяки наслідуванню кожна вища психічна функція з’являється на особистісній сцені двічі – спочатку як колективна, спільна діяльність, а потім як внутрішній спосіб мислення, світобачення того, хто навчається. Так відбувається процес інтеріоризації чи “вростання” (за Л.С. Виготським) зовнішнього світу у внутрішній, вітакультурного досвіду людства у ментальний досвід і психодуховну сутність особи.

За логікою сказаного очевидно, що оволодіння нормами через метод копіювання

здійснюється на двох рівнях: ступені актуального розвитку (самостійне адаптування до норм) і зоні найближчого розвитку (нормування з допомогою наставника), тобто у співробітництві, передусім у співнаслідуванні і співтворенні. Причому другий рівень розвиткового функціонування має вирішальне значення у розвої процедур складання й апробації планів, алгоритмів, методик, тому що спричиняє формування ланцюжка внутрішніх інтелектуальних процесів особистісного зростання-ствердження всіх учасників навчальної групи через зовнішній освітній цикл їхніх взаємовпливових стосунків. Нормоосвоєння такого ґатунку врешті-решт і визначає зону найближчого психосоціального розвитку наступників, яка знаходиться між тим, чого вони можуть навчатися, і тим, чого не в змозі виконати у форматі унормування власної освітньої діяльності самостійно. У співробітництві, колективній мислеактивності кожен виявляється сильнішим і розумнішим, аніж тоді, коли працює індивідуально; він вище піднімається сходинками як інтелектуальних утруднень, так і віднаходження прийнятних способів розв'язання проблем і задач.

Роль педагога-освітянина під час функціонування другого класу діяння якраз і полягає в активному втручанні у соціальне довкілля вихованців через нормативні копіювальні впливи, які переростають у діалогічні та практичні взаємовпливи, коли вони працюють не лише на рівні зони найближчого розвитку, а й на щаблі всекомпетентнішого ситуативного зростання. Це відбувається тому, що спочатку завдання з нормування знань наслідуються кожним у процесі співробітництва (у межах вказаної зони), потім виконуються самостійно у мікрогрупах, а пізніше здійснюється обмін миследіяльним досвідом між ними, педагогом, авторами міні-підручників [6], наукових праць, світоглядних систем. Так, на думку Л.С. Віготського, вчитель під час організації навчання має створити кілька зародків розвитку, тобто започаткувати психокультурні цикли, які обов'язково мають пройти нащадки. "Такими своєрідними ембріонами в інноваційній системі є знання, норми, цінності, психодуховні форми, завдяки яким педагог налагоджує розвивальну теоретично-пізнавальну, нормативно-регуляторну, ціннісно-вчинкову та духовно-самореалізаційну різновиди пошукової активності учнів у співробітництві, що переростає згодом у їхні самостійні освітні вчинкові дії.

Отже, внаслідок нормативного наслідування зразків поведінки педагога забезпечується як організований перехід зовнішнього психокультурного досвіду у внутрішній світ вихованця (інтеріоризація), так і зворотний зв'язок, тобто трансформація його внутрішніх станів і властивостей у зовнішні, практичні дії (екстеріоризація), що виявляються у створених планах, алгоритмах, методиках тощо" [22, с. 110].

Водночас потрібно пам'ятати, що дія будь-якої соціальної норми не є абсолютною. Норма переживає період зародження, утвердження, потім може втрачати стабільність, руйнується. Зникнення одних соціонорм завжди супроводжується створенням нових. Нормотворення – така ж невід'ємна ознака психокультурного розвитку, як і аномія, тобто руйнування норм: "... норми і нормативні закони можуть бути створені і змінені людиною, або, точніше кажучи, рішенням чи згодою дотримуватися чи трансформувати їх, і тому людина морально відповідає за них; можливо не за вимоги, які вона виявила у суспільстві, коли вперше почала замислюватися над ними, а саме за норми, які ситуативно схильна терпіти, оскільки все ж з'ясовується, що вона в змозі зробити щось для їхньої видозміни" [12, т. 2, с. 76], передусім гуманізації чи культурного вдосконалення.

Зауважимо, що "освітнє спілкування як третій параметр ІПК у системі модульно-розвивального навчання становить структурно-розвиткову єдність таких компонентів: а) комунікативного, який задає змістове поле взаємодії і надає значень і смислів поведінковій активності наступників як суб'єктів, а тому уможливорює оперування знаннями як приписами та еталонами спілкування тощо та узасаднює інформаційний обмін; б) *інтерактивного* (обмін діями, діяльністю тощо, де реалізується фаза *нормотворення*), що наповнює взаємодію практичним змістом, *продукує діловий обмін* (носіями якого є навички, уміння, норми) і регулює організацію спільної унормованої діяльності особистості, а відтак *нормотворчо* взаємозбагачує усіх співдіячів; в) перцептивного (сприйняття і пізнання один одного, своєї групи загалом через явища ідентифікації, емпатії, рефлексії, формування цілісного образу індивідуальності), котрий інтегрується із смисло-вчинковим і виконує функцію порозуміння між партнерами; г) спонтанно-інтуїтивного, який взаємопов'язується із самосенсовим обміном і сприяє саморозумінню та саморозкриттю особи

в освітньому процесі” [20; 22, с. 304-305].

У цьому контексті, власне, *інтерактивний компонент як діловий обмін* (б) актуалізує (див. вище функціональне призначення параметрів ІПК) процес “організації” спільної діяльності, котра конкретизується через зміст її різних форм і видів (спільно взаємодіяльна і спільно індивідуальна); останні стимулюють розвиток і формування міжособистісних соціальних стосунків в аудиторії, механізмів оволодіння соціальним досвідом – *нормонаслідування й нормотворення*; перший є підґрунтям для виникнення паритетних відносин, а другий – розвиткових; це пояснюється тим, що кооперативна взаємодія сприяє утвердженню рівноправності, а здійснення самостійних складніших дій (операцій) – психосоціально розвиває наступників” тощо [22, с. 305, с. 164-173].

Утім нормотворенням найвищого рівня є фаза *метанормотворення* (3). Суть останньої полягає у відмові від чужих норм, а плеканні – особистісних – власних духовних критеріїв і канонів поведінки, діяльності, вчинення, що не суперечать етнонаціональним цінностям, а навпаки збагачують їх. Щоб не повторюватися і не слідувати наосліп за чужими нормами, творча особистість не тільки виробляє особистісні норми, правила, стандарти, еталони, а й створює свої життєві принципи і нормативи [14]. Відтак роботі з нормами в інноваційній системі модульно-розвивального навчання відводиться провідна роль, а оргдіяльнісне функціонування модуля норм задає нормативно-регуляційні параметри конструктивної участі кожної особистості в соціальному житті групи, етносу, нації й відтак уможливує її психокультурну зрілість.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Важливість соціальних норм полягає в тому, що за їх допомогою налагоджується правильне орієнтування особистості у стосунках з навколишніми. Вони дозволяють здійснювати власні вчинкові дії таким чином, щоб це не йшло врозріз з діями інших, а через таке зорієнтування поведінки та діянь досягати успіху в системі суспільного визнання. Відтак *соціальні норми – це ті правила поведінки*, що прийняті в суспільстві на даному етапі розвитку та *засновані на врахуванні психокультурного досвіду нації*; а тому є обов’язковими для виконання всіма громадянами для

того, щоб соціум ідентифікував їх як своїх повноправних представників (таке визначення справедливе як на рівні макро-, так і на рівні мікросоціуму). Структурна класифікація соціальних норм є доволі розлогою та певною мірою залежить від того, яким суспільним процесам надається перевага у життєдіяльності окремого соціуму.

2. Слушно підтримати думку окремих дослідників, які вважають, що у засновках норм перебувають культурні поняття (культура) загалом. Завдяки культурі в особи утворюється чітко визначена система загальних світоглядних уявлень, на підґрунті яких вона організовує свої дії як учинкові акти. Наявність у безлічі осіб подібних однорідних уявлень й уможливує існування суспільства як єдиного цілого. Крім того, культура дає змогу кожному громадянину орієнтуватися у соціальному світі, тому що надає йому *систему “показчиків” – заборон, заохочень, імперативів, еталонів*. Подібні *показчики – це соціальні норми* (звичаї, закони), цінності, символи, мова і мовлення. У такому розумінні культурі відводиться роль системи координат, у межах якої створюється й культивується певна соціальна система норм.

3. Окрема соціальна норма може або відповідати законам суспільного розвитку (тоді вона є органічною), або відображати їх недостатньо адекватно, а то й суперечити їм, будучи продуктом перекрученого відображення об’єктивних реалій повсякдення. Причому *соціальні норми як особливі регулятивні фактори* ефективні тільки тоді, коли спираються не на зовнішні примуси, а на моральний авторитет суспільства і держави.

4. *Соціальні норми* виражають вимоги, які адресуються всім представникам тієї чи іншої етнонаціональної популяції, завдяки чому *забезпечують певну рівність громадян* у різних сферах суспільного життя. Вони *служують своєрідним щитом*, який відгороджує суб’єкта від несправедливих посягань на його гідність і громадянські права. Будучи гарантом порядку і стабільності, соціальні норми вселяють почуття впевненості і безпеки. Інша особливість норм, що зумовлює до них позитивне ставлення, стосується визначеності дій і вчинків людей, що уможливує прогнозування їхньої поведінки і вибір партнерів, котрі дотримуються прийнятних соціонорм співжиття. *Соціальні норми – це також своєрідні порадики, взірці і стандарти, якісні і кількісні критерії життєактивності*. Людина охоче

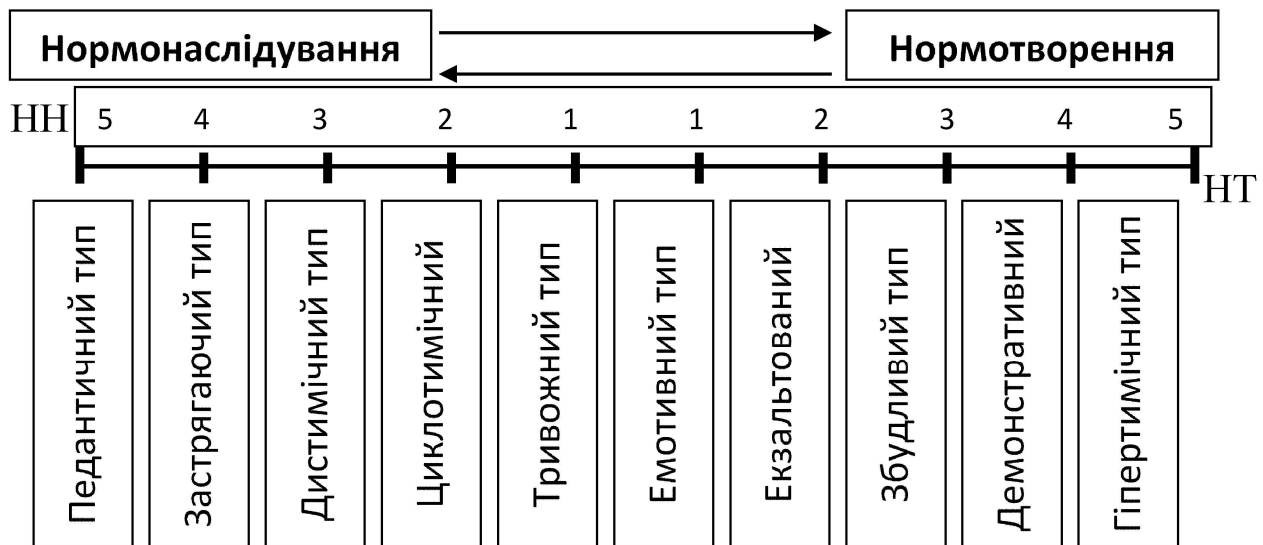


Рис. 3.

Співвідношення процесів нормонаслідування (НН) і нормотворення (НТ) і типів акцентуації особистості (за А.В. Фурманом, створено 2012 р.)

ім підкоряється, тому що впевнена: вони підкажуть правильне рішення, запропонують способи його виконання, допоможуть обрати позицію, яку треба зайняти в конкретній життєвій ситуації. У цьому сенсі норми значно спрощують і полегшують життя. Звідси витікають протективна (захисна) та інструктивна (настановча) функції норм, котрі схиляють осіб до їх дотримання, що підсилює усвідомлення їх важливості та соціальної цінності.

5. Різноманіття підходів до наукового опрацювання того, що таке *соціальна норма, нормування, нормонаслідування, нормотворення* спричинено також складним і всепрониклим соціоментальним змістом кожного представника кожної нації. Однак, з погляду регламентації нормативної діяльності чи вчинення, існує проблема, що пов'язана із визначенням функціональних аспектів соціальних норм з позиції технологізації повсякденної поведінки громадян. Вочевидь неможливе існування соціальних норм, вільних від економічних, ділових, особистих, політичних цілей та організаційних впливів.

6. Перспективним напрямом психосоціального дослідження норм є емпіричне підтвердження гіпотез і концепцій стосовно закономірностей та особливостей перебігу процесів *нормонаслідування і нормотворення*. Зокрема, А.В. Фурманом отримана своєрідна п'ятибальна шкала оцінювання повноти як НН, так і НТ, які опосередковано, але пози-

тивно корелюють, й відтак пов'язані із різними квінтентними наборами *типів акцентуації особистості*, де кожному такому типу приписаний певний ранг від 1 до 5 (рис. 3). І чим вищий ранг посідає той чи інший тип, тим більш вагомий бал отримує конкретний соціально зумовлений психотип, спричиняючи вагоміше чи помірніше або нормонаслідування, або нормотворення. За своїми характеристиками, найбільш схильним до НН є педантичний тип, котрий характеризується ригідністю, інертністю психічних процесів, важкістю “на підйом”, довгим переживанням травматичних подій, а найменш схильний (тобто він найбільше налаштований на НТ) – гіпертимічний тип акцентуації особистості, котрому притаманні висока рухливість, комунікабельність, вираженість жестів, міміки, пантоміміки, надмірна самостійність, високий життєвий тонус та завищена самооцінка. Наступний тип, після педантичного, котрий швидше буде слідувати нормам, аніж створювати “нові” – застрягаючий, тоді далі йтимуть дистимічний, циклотимічний і тривожний типи. Відповідно, найбільш схильними до нормотворення, після гіпертимічного типу, будуть за ступенем зменшення розташовуватися демонстративний, збудливий, екзальтований та емотивний. Загалом крайні чотири типи, тобто гіпертимічний та демонстративний, з однієї сторони, і педантичний та застрягаючий – з іншої, виражають найбільшу схильність до того чи іншого процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности. *Вопросы психологии*. 1990. №1. С. 25-34.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2003. 1440 с.
3. Волков Ю.Г. Социология : учебник для вузов / под ред. проф. В.И. Добренкова. Москва : Гардарика, 1998. 244 с.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т.: науч. изд. Москва: Педагогика, 1984. Т. 2 : Проблемы общей психологии. Мышление и речь. 1982. 504 с.
5. Гірняк А.Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО: автореф. дис. ... д. психол. наук. спец. 19.00.07. Івано-Франківськ, 2021. 38 с.
6. Гірняк А. Система психолого-педагогічної експертизи ефективності модульно-розвивальних підручників. *Психологія і суспільство*. 2008. №1. С. 151-157.
7. Глинский Я.И. Социология девиантного поведения и социального контроля: краткий очерк . *Рубеж (альманах социальных исследований)*. 1992. № 2. С. 53.
8. Дідора М. Самостійність як ядро цілісної особистості: мат-ли Міжнар. наук. кофн., "Психологічні виміри розвитку сучасної освіти України в умовах євроінтеграції", Тернопіль. 2018. С. 190-192.
9. Кузнецов Ю.Б. Зигмунд Фрейд: народження нової філософії. *Психологія і суспільство*. 2016. №4. С. 6-16.
10. Малахов В.А. Етика: Курс лекцій: навч. посіб. 4-те вид. Київ: Либідь, 2002. 384 с.
11. Пеньков Е.М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. Москва: Высшая школа, 1990. 176 с.
12. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2т. Київ: Основи, 1994. Т.1.: У полоні Платонових чарів. 444 с.; Т.2.: Спалах пророцтва. Гегель, Маркс та послідовники. 494 с.
13. Социология: энциклопедия [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко]. Минск.: Книжный Дом, 2003. 1312 с.
14. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: монографія. Київ: Правда Ярославичів, 1997. 340 с.
15. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: наук. вид. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.
16. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як мета-система. *Психологія і суспільство*. 2001. №3. С. 105-144.
17. Фурман А., Ревасевич І. Програма авторського курсу "Психокультура інноваційних соціосистем". *Психологія і суспільство*. 2004. №4. С. 221-235.
18. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 47-81.
19. Фурман (Гуменюк) О. Освітнє спілкування як інформаційний, діловий, психосеміологічний і самосенсовий різновиди обміну. *Психологія і суспільство*. 2005. №3. С. 78-99.
20. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07. Одеса, 2015. 467с.

21. Фурман (Гуменюк) О. Є. Психологія впливу: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.
22. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники. 2008. 340 с.
23. Швец Д. С. Социальная норма и девиации: теоретический анализ : автореф. дисс. ... канд. социол. наук. спец. 22.00.04. Москва, 2006. 20 с.
24. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / ред.-сост. А. А. Пископель, Л. П. Щедровицкий. Москва: Школа культ. политики, 1995. 760 с.
25. Ядранський Д.М. Соціальна норма, її сутність, різновиди норм. *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-т, Центр соц.-політ.досліджень, 2009. №6. С. 122-126.

REFERENCES

1. Ball, H.A. (1990). Normy deyatel'nosti i tvorcheskaya aktivnost' lychnosti [Norms of activity and person's creative activity]. *Voprosy psikhologii – Questions of psychology*, 1, 25-34 [in Russian].
2. Busel, V.T. (golov.red.) (2003). Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins koyi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: "Perun", 1440 [in Ukrainian].
3. Volkov, Yu. V. (1998). Sotsiologiya: uchebnik dlya vuzov [Sociology: a textbook for universities]. Moscow, 244 [in Russian].
4. Vygotsky, L.S. (1984). Problemy obshchey psikhologii [Problems of general psychology]. Sobranie sochineniy: v 6-ty t. T.2. Moskva: Pedahohyka, 504 [in Russian].
5. Hirniak, A.N. (2021). Psychological fundamentals of participants of modular-developmental interaction process in the educational establishments: Theses for a doctor's degree in Psychology: 19.00.07. Ivano-Frankivsk.
6. Hirniak, A.N. (2008). Systema psikhologo-pedahohichnoyi ekspertyzy efektyvnosti modul'no-rozvyval'nykh pidruchnykiv [Psychological-pedagogical system of examination the efficiency of modular-development textbooks]. *Psikhologhiia i suspil'stvo – Psychology and Society*, 1, 151-157 [in Ukrainian].
7. Hlyns'kyy, Ya. Y. (1992). Sotsiologhiya deviantnogo povedeniya i sotsial'noho kontrolya [Sociology of deviant behavior and social control]. *Rubezh – Frontier*, 2 [in Russian].
8. Didora, M. I. (2018). Samostiynist' yak yadro tsilisnoyi osobystosti [Independence as the core of holistic personality]: mat. Mizhnar. nauk. konf. Psikhologhichni vymiry rozvytku suchasnoyi osvity Ukrayiny v umovakh yevrointehratsiyi [Psychological dimensions in Ukraine in the context of European integration]. Ternopil, 190-192 [in Ukrainian].
9. Kuznetsov, Yu. (2016). Zyhmund Freud: narodzhennia novoyi filosofiyi [Sigmund Freud: Birth of a new philosophy]. *Psikhologhiia i Suspil'stvo – Psychology and Society*, 4, 6-16.
10. Malakhov, V.A. (2002). Etyka: kurs lektsiy [Ethics: course of lectures]. Kyiv: Lybid, 387 [in Ukrainian].
11. Pen'kov, Ye. M. (1990). Sotsial'nyye normy: upravleniye, vospitaniye, povedeniye [Social norms: management, education, behavior]. Moscow, 176 [in Russian].

12. Popper, K. (1994). Vidkryte suspil'stvo ta yoho vorohy [Open society and its enemies]: v 2-okh tomakh. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

13. Hritsanov, A. A. i dr. (2003). Sotsiologiia: entsuklopediia [Sociology: encyclopedia]. Minsk. 1312 [in Russian].

14. Furman A. V. (1997). Modulno-rozvyval'ne navchannia: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia [Modular-developmental learning: principles, conditions, support]. Kyiv: Pravda Yaroslavychiv [in Ukrainian].

15. Furman, A. V. (2002). Psykhokul'tura ukrainskoi mental'nosti [Psychoculture of the Ukrainian mentality]. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

16. Furman A. (2001). Teoriia osvithoi diial'nosti yak metasytema [Theory of educational activity as a metasystem]. *Psykhologia i suspil'stvo – Psychology and Society*, 1, 105-144 [in Ukrainian].

17. Furman, A., Revasevich, I. (2004). Prohrama avtors'koho kursu "Psykhokultura innovatsiynykh sotsio-system" [Autor's course program "Psychoculture of the innovative socio-systems"]. *Psykhologia i suspil'stvo – Psychology and Society*, 4, 221-235 [in Ukrainian].

18. Furman (Humeniuk), O. (2012). Metodologiia piznannya osvith'oho vchynku v konteksti innovatsiino-psykhologichnoho klimatu [Methodology of educational act cognition in the context of innovative-psychological climate]. *Psykhologia i suspil'stvo – Psychology and Society*, 1, 47-81 [in Ukrainian].

19. Furman (Humeniuk), O. (2005). Osvitnie spilkuvannia yak informatsiinyi, dilovy, psykhosmyslovyi i samosensovyi riznovydy obminu [Educational communication as informational, business, psycho-semantic and self-meaning types of exchange]. *Psykhologia I suspil'stvo – Psychology and Society*, 3, 7394 [in Ukrainian].

20. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2015). Psykhologichni parametry innovatsiino-psykhologichnoho klimatu zahalno-osvith'oho zakladu: avtoref. dys... doktora psykol. nauk [Psychological parameters of the innovative-psychological climate of a secondary school: author's. dissertation... doctor of psychology]. Odessa, 37 [in Ukrainian].

21. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2003). Psykhologhiia vplyvu [Psychology of influence]. Ternopil': Ekonomichna dumka, 304 [in Ukrainian].

22. Furman (Humeniuk), O. Ye. (2008). Teoriia i metodologiia innovatsiino-psykhologichnoho klimatu zahalno-osvithnoho zakladu [Theory and methodology of innovative-psychological climate of a secondary school]. Yalta-Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky, 340 [in Ukrainian].

23. Shvets, D. S. (2006). Sotsial'na norma i deviatyia: teoretychnyy analiz: avtoref. dys... kand. sotsiol. nauk [Social norm and deviation: theoretical analysis: author's. dissertation... the candidate of sociological science]. Moscow, 20 [in Russian].

24. Shchedrovitskiy, G. P. (1995). Izbrannye Trudy [Selected Works]; Piskoppel, A. A. & Shchedrovitskiy, L. P. (Eds.) Moscow: Shk. kult. politiki, 760 [in Russian].

25. Yadranskiy, D. M. (2009). Sotsial'na norma, yiyi sut', riznovydy norm [Social norm, its essence, types of norms]. Hrani – Facets. Dnipropetrovsk, 6, 122-126 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

ФУРМАН Оксана Євстахіївна, ДІДОРА Марія Ілліївна, ХРИСТИНІЮК Уляна Іванівна.

Соціальні норми як психокультурний фактор життєдіяльності особистості.

У статті досліджено тематику соціальних норм як чинника і умови психокультурного розвитку особистості та суспільства; проаналізовано постулати, що будь-яким соціальним відносинам властиві нормативність, а це, зі свого боку, дає змогу досягати злагодженості в міжособистісних стосунках та отримувати суспільний компроміс тощо; обґрунтовано значення і роль соціальних норм як важливих атрибутів організації людського життя із найдавніших часів до сучасності, де вони постають як повсякденні правила, еталони й закони громадянської поведінки, що прийняті в соціумі; висвітлено функціонування соціонорм як взірців і приписів поведінки громадян у суспільстві на рівні: макросередовища (великі соціальні групи: народи, нації, етноси та ін.), мікросередовища (трудова колектив, студентська група, сім'я тощо) і на рівні особистості; виокремлено багаторівневі класифікації соціальних норм у соціогуманітаристиці (жорсткі, м'які, середньо- і високозначущі, тотальні, повні, часткові, фрагментарні, професійні, родинні, офіційні, інституційовані, групові тощо); доведено функціональну багатоплановість соціонорм, оскільки вони відображають дійсність, характеризують її психокультурне наповнення, впливають на неї, зорганізують її в тоталітарному чи демократичному, ліберальному або ж клептократичному руслі; розкрито соціальну норму як таку, що, з одного боку, визначає у конкретному суспільстві межу, рамки (діапазон), міру, формат і навіть баланс допустимої поведінки, діяльності людей, соціальних груп та організацій, з іншого – обмежує всеможливу поведінку осіб у соціумі; виділено чотири рівні впливу соціальних норм на поведінку особи в довіллі та чотири основних типи соціонормативної поведінки особистості ("прихильник" або "дисциплінований", "приспосованець", "оригінал", "супротивник" або "недисциплінований"); обґрунтовано модуль норм в теорії модульно-розвивального навчання (ТМРН) А.В. Фурмана (цілі, плани, проекти, програми, приписи, правила, інструкції, стандарти, еталони тощо), що функціонує у визначальних фазах – нормонаслідуванні, нормотворенні, метанормотворенні.

Ключові слова: соціальні норми, правила, приписи, програми, кодекси, угоди, інструкції, стандарти, алгоритми, версії, суспільство, особистість, нормонаслідування, нормотворення, метанормотворення, параметри інноваційно-психологічного клімату, нормотворчість, теорія модульно-розвивального навчання А.В. Фурмана, соціальні програми розвитку.

ANNOTATION

Oksana FURMAN, Mariya DIDORA, Uliana KHRYSTYNIUK.
Social norms as a psychocultural factor of personality's life activity.

The article examines the theme of social norms as a factor and conditions of psychocultural development of the personality and society. It has been analyzed the postulates that normativeness is inherent in any social relations, and this, in turn, makes it possible to achieve coherence in interpersonal relations and to obtain social compromise, etc. It is substantiated the importance and role of social norms as important attributes of the human's life organization from ancient times to the present, where they appear as everyday rules, standards and laws of civil behavior adopted in society. It is also highlighted the functioning of socionorms as models and prescriptions of citizens' behavior in society at the level of: macroenvironment (large social groups: people, nations, ethnicities, etc.), micro-environment (work team, student group, family, etc.) as well as at the personality level. Multilevel classifications of social norms in socio-humanitarian sciences are singled out (hard, soft, medium and high-value, total, complete, partial, fragmentary, professional, family, official, institutional, group, etc.). In addition, the functional multifacetedness of socionorms has been proved, as they reflect reality, characterize its psychocultural content filling, influence it, organize it in a totalitarian or democratic, liberal or kleptocratic way. It is

revealed as well a social norm as one that, on the one hand, determines in a specific society the boundaries, framework (range), measure, format and even the balance of acceptable behavior, activity of people, social groups and organizations, on the other hand – limits all possible behavior of people in society. Four levels of social norms' influence on the behavior of the person in the environment and four main types of socio-normative behavior of the personality are singled out (“supporter” or “disciplined”, “adapter”, “original”, “opponent” or “undisciplined”). The module of norms in the A.V. Furman's theory of modular developmental learning (TMDL) is substantiated (goals, plans, projects, programs, regulations, rules, instructions, standards, etc.), that operates in the defining phases – normimitation, normcreating, metanormcreating.

Key words: *social norms, rules, regulations, programs, codes, agreements, instructions, standards, algorithms, versions, society, personality, normimitation, normcreating, metanormcreating, parameters of innovation-psychological climate, normcreativity, A.V. Furman's theory of modular developmental learning, social development programs.*

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Сергій БОЛТІВЕЦЬ,
д. психол. н., проф. Тетяна ЩЕРБАН.

Надійшла до редакції 24.12.2021.
Підписана до друку 20.01.2022.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О.Є., Дідора М.І., Христинюк У.І. Соціальні норми як психокультурний фактор життєдіяльності особистості. *Психологія і суспільство*. 2022. №1. С. 179–198. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2022.01.179>